

darulfunun ilahiyat

Başvuru: 09.07.2023
Revizyon Talebi: 10.08.2023
Son Revizyon: 11.08.2023
Kabul: 12.08.2023
Online Yayın: 01.12.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu ve İlimler Tasnifi: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme

The Fāzil Aḥmad Pasha Collection and Classification of Sciences: A Comparative Analyses

Berat Açıl

Öz

İslamî ilimlerin tarihini yazmanın yollarından biri de kütüphanelerde muhafaza edilen kitapları ilimler sınıflamasına göre incelemektir. Bu sayede tarih boyunca her bir ilme ait kitapların kütüphanelerde ne oranda temsil edildikleri ortaya çıkarılabilir. Yazma eser kütüphaneleriyle öne çıkan Osmanlı İmparatorluğu'nun ilmî birikimi ve çeşitliliği de kütüphanelerin ilimler tasnifi açısından incelenmesi yoluyla ortaya çıkarılabilir. Kütüphane ve koleksiyon çalışmaları için yeni bir yöntem önerisinde bulunan bu makale, aynı zamanda Osmanlı ilimler tasnifi literatürüne de katkı sunmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla XV, XVI ve XVII. yüzyıllarda, her biri döneminin en muktedir şahıslarından biri tarafından kurulmuş üç kütüphane karşılaştırılmıştır. Mahmud Paşa, Habeşî Mehmed Ağa ve Fazıl Ahmed Paşa kütüphanelerinin ilimler tasnifi açısından karşılaştırılması, XV. yüzyıldan XVII. yüzyıla varıncaya kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda kütüphanelerde temsil edilen ilimlerdeki değişimi gözler önüne sermektedir. Üçü de medrese kütüphanesi olarak kurulan kütüphanelerde tefsir, hadis ve fıkıh gibi alanlara ait ilimlerin çoğunlukta oldukları gözlemlenmekle beraber tarih ve edebiyatla ilgili eserlerin sayısında zaman içinde bir artış olduğu müşahede edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fazıl Ahmet Paşa, Mahmud Paşa, Habeşî Mehmed Ağa, koleksiyon, ilimler tasnifi, Osmanlı kütüphaneleri

Abstract

Analyzing the books preserved in libraries according to the classification of sciences is an alternative way of writing the history of Islamic sciences. This method can reveal the extent to which books belonging to each field of science have been represented in libraries throughout history. Examining libraries from the perspective of the classification of sciences may demonstrate the scholarly production and diversity in the Ottoman Empire, which is famous for its manuscript libraries. Therefore, this article proposes a new method for library and collection studies and aims to contribute to the literature on classifying Ottoman sciences. To achieve this goal, I compare three libraries of the fifteenth, sixteenth, and seventeenth centuries, each established by one of the most influential figures of their time. A comparative analysis of the libraries of Mahmūd Pasha, Ḥabeshī Mehmed Agha, and Fāzil Aḥmad Pasha in terms of the classification of sciences reveals the transformation in the sciences represented in the Ottoman libraries from the fifteenth to the seventeenth centuries. Although the sciences belonging to fields such as Qur'ānic exegesis, hadith, and jurisprudence had a high ratio of representation in these libraries, which were designed primarily as madrasa libraries, the number of works related to history and literature increased over time.

Keywords: Fāzil Aḥmad Pasha, Mahmūd Pasha, Ḥabeshī Mehmed Agha, manuscript collection, Ottoman libraries

* **Sorumlu Yazar:** Berat Açıl (Doç. Dr.), Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, İstanbul, Türkiye. E-posta: berat.acil@marmara.edu.tr ORCID: 0000-0003-1733-4077

Atf: Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu ve İlimler Tasnifi: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme." *darulfunun ilahiyat* 35, 1 (2024): 129–152. <https://doi.org/10.26650/di.2022.34.2.1324985>

Extended Summary

Studying manuscript collections may serve as a window into the richness of a given culture and tradition; Ottoman culture is not an exception. Manuscripts may also demonstrate the prosperity of this specific culture's scholarly production and consumption. Over the last two decades, Ottoman book culture has been a trending academic topic in Turkish academia. This scholarly inquiry delves into the history of books, libraries, bibliographies, and some specific collections, along with the prominent figures associated with these collections. The classification of sciences may be used as a novel method for studying the aforementioned areas. This article aimed to conduct a comparative analysis of the Fāzıl Aḥmad Pasha Library, established in the seventeenth century, juxtaposed against two previously established libraries: the Maḥmūd Pasha Library and the Ḥabeshī Meḥmed Agha Library established in the fifteenth and sixteenth centuries, respectively. Thus, this article aims to compare the three most significant libraries of their times through the lens of the classification of sciences. This comparative study further aims to reveal the texts that were read and written by the Ottomans and the change in the academic landscape over time. By employing the classification of sciences as a comparative tool, I hope to propose a new method for studying Ottoman manuscript collections.

The first collection¹ under examination was built by the Grand Vizier Maḥmūd Pasha (d. 874/1474) during the era of Meḥmed II (r. 1451–1481). Maḥmūd Pasha was one of the most active statesmen of his age, particularly well-known participating in conquering Istanbul and rebuilding the city. Because of his charity work during this campaign, he earned the title of Maḥmūd Pasha the saint (*veli*). His library was established in 877/1472–73. Maḥmūd Pasha endowed the library with 195 manuscripts, although their names remained undocumented. However, it is stated that these manuscripts are related to 11 different sciences. I was able to identify 185 of these manuscripts according to their fields of study: Exegesis (35), hadith (57), jurisprudence (58), taṣawwuf (4), rational theology (6), philosophy (2), logic (2), astronomy (2), grammar (5), syntax (3) and dictionary (6), (probably) morphology (5). As demonstrated by the number of manuscripts, jurisprudence, hadith, and exegesis were the three most represented sciences in the Maḥmūd Pasha Library. This can be attributed to the library's role as a madrasa collection designed to meet the needs of madrasa students.

The second collection was built by Ḥabeshī Meḥmed Agha (d. 999/1591), who marked the commencement of the so-called “age of chief eunuchs” (*darüssaade ağaları dönemi*) from 982/1574 to 1151/1757. In 982/1574, during the reign of Murād III (r. 1574–1595). Agha was appointed the chief eunuch and gradually became the most influential person second only to the sultān himself. He built the Ḥabeshī Meḥmed Agha Library in 1584 and

1 These three collections were built as a library in time. I prefer to call them collections in the article because they are now preserved as a collection in the Süleymaniye Manuscript Library (Istanbul), which means they do not have their separate buildings.

donated 105 manuscripts. In an article, Berat Açıl classified the manuscripts endowed by Agha according to the classification of sciences. According to Açıl, the collection contains the following manuscripts: exegesis (14), hadith (9), ethics (2), jurisprudence (46), sirah (1), biography (2), taşawwuf (6), eloquence (6), dictionary (13), and philosophy, rational theology, and logic (6). Accounting for almost half of all the manuscripts, jurisprudence holds the largest representation; exegesis and dictionary follow. As discussed later, over the course of a century, the three most represented sciences have been changed and replaced by other sciences. Hadith, which was the fourth most represented science, could never find a place among the top three as it was gradually replaced by dictionary over time.

The Fāzil Aḥmad Pasha Library, the main subject of this article, was established by Fāzil Aḥmad Pasha (d. 1087/1676) who was a member of the famous Köprülü family. Many academics commonly regard his reign as grand vizier (1661–76) as a period of transformation or renewal (tecdīd). Pasha knew the importance of both Eastern and Western knowledge, and he appointed politicians who had graduated from both regions to high-ranking positions. The Fāzil Aḥmad Pasha Collection is just one of three collections within the Köprülü Library. I used the collection's endowment deed (*vakfiyye*) to determine the number of manuscripts and classify them according to the classification of sciences. The collection contains 1,397 manuscripts according to its *vakfiyye*: exegesis (155), recitation (16), hadith (218), jurisprudence (202), dictionary (49), rational theology (76), taşawwuf (109), history and sirah (136), clear expression (*ma'anī*) (49), syntax (55), philosophy and logic (59), mathematical sciences (29), medicine (34), and literature (adab) (210). The three most represented sciences in this collection are hadith, jurisprudence, and literature. However, the number of manuscripts in exegesis and history and sirah is relatively comparable to the first three. Although hadith was not among the top three in the Ḥabeshī Meḥmed Agha Collection, it takes the lead in the Fāzil Aḥmad Pasha Collection. Another noteworthy difference is that literature, represented poorly in the first two collections, is one of the most represented sciences in the Fāzil Aḥmad Pasha Collection.

This study also compares sciences that represented more than 10% of the collection they belong to. In the Maḥmūd Pasha Collection, exegesis, hadith, and jurisprudence were represented with 19%, 31%, and 31%, respectively. The Ḥabeshī Meḥmed Agha Collection featured exegesis, jurisprudence, and grammar-syntax-dictionary with 13%, 44%, and 12%, respectively. In the Fāzil Aḥmad Pasha Collection, a different distribution pattern is observed. Exegesis, hadith, jurisprudence, sirah-biography-history, rational theology-philosophy-logic, and literature were represented with these ratios: 11%, 16%, 14%, 10%, 10%, and 15%, respectively. Compared with the first two collections, it can safely be argued that the distribution of sciences in the Fāzil Aḥmad Pasha Collection is far more homogenous. In the Ḥabeshī Meḥmed Agha Collection, jurisprudence

comprises 44% of the total manuscripts. Given that these three collections were built to be madrasa libraries, and the madrasa curriculum has various sciences, a more homogenous distribution according to the classification of sciences is crucial.

There are some differences among the three collections in terms of the sciences they contain. For example, there were no manuscripts related to mathematical sciences in the Ḥabeshī Meḥmed Agha Collection and no sirah-related manuscripts in the Maḥmūd Pasha Collection. Manuscripts regarding recitation, medicine, and literature were exclusively found in the Fāzil Aḥmad Pasha Collection.

To conclude, Fāzil Aḥmad Pasha seems to have taken a more conscious approach to building his library, resulting in a more homogenous collection. This aligns with his educational objectives and purposes.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu’nda üretilen kültür ve bilgi birikimini bugünden bakarak değerlendirmenin makul ve sonuç vermesi muhtemel birçok yolu vardır. Bu yollardan biri de İmparatorluk’tan geriye kalan somut kültürel miras arasında yer alan ve içinde yüzlerce yazma eser barındıran kütüphane veya koleksiyonlara eğilmek ve mevcut yazma eserleri lâyıkıyla tespit edip ilmî usullerle incelemektir. Her ne kadar son yirmi yılda kütüphane ve koleksiyonlara dair ufuk açıcı bazı çalışmalar yapılmış olsa da¹ Osmanlı dönemi kütüphaneleri ve koleksiyonları ile ilgili nitelikli çalışmaların sayısı ne yazık ki bir elin parmaklarını geçmez.² Nitelik sorunu bir yana, Osmanlı dönemi koleksiyonlarına dair çalışmaların yeni yeni gelişmeye başladığı aşikârdır. Koleksiyon ve kütüphanelere dair yürütülmekte olup umut vadeden makale, tez ve proje düzeyindeki araştırmaların sonuçlanmasıyla geniş anlamda Osmanlı yazma kitap kültürüne dair çalışmaların hak ettiği nicelik ve nitelik seviyesine ulaşması için önemli bir adım atılmış olacaktır. Bu makale, söz konusu koleksiyonlardan birini kitap kültürü açısından ele almayı, bu koleksiyonu daha önce kurulmuş iki kütüphane ile mukayese etmeyi ve koleksiyon çalışmalarında usul konusunda bir yöntem önerisinde bulunmayı amaçlamaktadır.

Mukayese için kullanılacak iki koleksiyon/kütüphaneden ilki XV. yüzyılın en önemli devlet adamlarından ve İstanbul’un fetihten sonraki imarının önde gelen aktörlerinden biri olan Mahmud Paşa’nın (ö. 874/1474) kurduğu kütüphanedir. İkincisi, 1757 yılına kadar sürecek olan ve “darüssaade ağaları dönemi (982/1574-1151/1757)” denebilecek zaman diliminin başlatıcısı olan Habeşî Mehmed Ağa’nın (ö. 999/1591) 1584’te oluşturduğu kütüphanedir. Bu makaleyle ele alacağım koleksiyon ise Köprülü ailesinin ilmî yönüyle ön plana çıkan üyesi, müderris ve sonradan veziriazam Fazıl Ahmed Paşa’ya (ö. 1087/1676) aittir. Bu karşılaştırma vesilesiyle, üçü de kendi dönemlerinin muktedirleri arasında yer alan şahıslar tarafından kurulmuş kütüphanelerde hangi ilimlerin ne oranda temsil edildiğini

- 1 İsmail E. Erünsal, *A History of Ottoman Libraries*, Boston: Academic Studies Press, 2022.; İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2020; Konrad Hirschler, *Medieval Damascus: Plurality and Diversity in an Arabic Library*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016; Konrad Hirschler, *A Monument to Medieval Syrian Book Culture: The Library of Ibn Abd al-Hādī*, Edinburg: Edinburgh University Press, 2020.
- 2 Berat Açıl, (ed.), *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*, İstanbul: İLEM Yayınları, 2020; Gülru Necipoğlu vd., (ed.), *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4)*, Leiden: Brill, 201.; Tülay Artan, “On Sekizinci Yüzyıl Başında Osmanlı Bilgi Üretimi ve Dağılımı: Yazma Eser Koleksiyonları ve Koleksiyonerler Arasında Şehid Ali Paşa’nın Yeri”, *Müteferrika* 58/2 (2000), s. 5-40; Tülay Artan-Hatice Aynur (haz), *Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları: İtibar ve İhtiras*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2022.

ve varsa değişiklik ve süreklilikleri gösterebilmeyi amaçlıyorum. Böylelikle söz konusu üç kütüphaneden/koleksiyondan hareketle devletten imparatorluğa geçiş döneminden hemen sonraki iki yüzyıl içinde Osmanlı'nın kütüphane ve ilim bağlamındaki değişim ve dönüşümüne dair kabaca bir resim ortaya koyabilmeyi umuyorum.

Kütüphanelerle ilgili ayrıntılı tahlillere ve mukayeselere geçmeden önce kütüphane/koleksiyon ve ilimler tasnifi arasındaki zorunlu ilişkiye kısaca değinmek gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nda kütüphane ve koleksiyonlar çoğunlukla a) saray içi eğitim için sarayda, b) talebelerin istifadesi için medreselerde, c) tasavvuf ehlinin yararlanması için tekkelerde, d) halkın faydalanabilmesi için camilerde veya müstakil binalarda kurulmuştur.³ Öyleyse kütüphaneler doğrudan veya dolaylı olarak eğitimle ilgilidir. İster devletin kendisi ister devlet adamı veya âlim gibi devletle doğrudan ilişkili şahıslar, isterse müteşebbisler ya da vâkıflar gibi şahsî/kurumsal amaçlar güden kişi ya da kuruluşlar olsun koleksiyonerin kütüphaneyi kurarken eğitmeyi amaçladığı bir kitle, grup veya cemaat olduğu açıktır. Bundan dolayı kütüphaneye vakfedilen ilk kitaplar, koleksiyonerin nasıl bir eğitim öngördüğünü de ortaya çıkarabilir. Bu husus aynı zamanda koleksiyonerin ne tür bir ilim/eğitim tasavvuruna sahip olduğunu anlamamıza yardımcı olabilir. Bu sebeple kütüphaneye vakfedilen kitapların ilimler tasnifi açısından değerlendirilmesi koleksiyonerin eğitim modelini veya ilmî tasavvurunu daha sarıh bir şekilde anlayabilmek ve tahlil edebilmek için yol gösterebilir.⁴ Nitekim aşağıda görüleceği gibi Osmanlı kütüphanelerine ait kataloglar hazırlanırken (kimi ufak değişiklikler olmakla beraber) Mushaf, tefsir, kıraat gibi Kur'an-ı Kerim'le doğrudan ilgili ilimler öncelikle kaydedildikten sonra fıkıh ve hadis gibi dini ilimler sıralanır, aklî ve alet ilimleri ise en sona bırakılır. Böylece ilimler arasında bir meratip gözetilir.

Bir koleksiyonun ilimler tasnifine göre incelenebilmesi için öncelikle ele alınan koleksiyonun güvenilir bir fihristi veya kataloguna sahip olmamız gerekmektedir. Kütüphanede bulunan kitaplar kimi zaman vakfiyede, kimi zaman defter veya fihristte, kimi zaman da muasır kataloglarda kendi döneminin ilim anlayışına göre tasnif edilmiştir. Öyleyse kütüphane, katalog ve ilimler tasnifi çalışmaları bir arada yürütülmesi gereken, birbirini tamamlayan ilmî sahalar olarak bir arada incelenmelidir. Osmanlı dönemi ilimler tasnifi konusunda her ne kadar

3 Osmanlı'da kütüphanelerle ilgili genel bilgi için bkz. İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2020.

4 Her ne kadar ilimler tasnifini esas almasa da bir kütüphane vakfiyesinin kitap tasnifini ele alan bir makale için bkz. Mehmet Arıkan-Abdullah Uğur, "Fezullah Efendi Koleksiyonu'na Dair: Bir Vakfiyenin Söyledikleri," Tülay Artan-Hatice Aynur (haz), *Osmanlı Kitap Koleksiyonları ve Koleksiyonları: İtibar ve İhtiras*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2022, s. 239-261.

yeteri kadar akademik çalışma yürütülmemiş olsa da Müstakim Arıcı tarafından yayımlanmış derleme bu konuda bir rehber vazifesi görmektedir.⁵ İlimler tasnifiyle ilgili araştırmalar, genellikle bir ilmin ilimler tasnifindeki yerine dair yaklaşımlar çerçevesindedir ki bu tarz çalışmaların sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. Fakat teorik olarak ilimler tasnifi ve kütüphane/koleksiyon ilişkisi, koleksiyonlar oluşturulurken herhangi bir ilim tasnifinin gözetilip gözetilmediği, bunun gerekip gerekmediği gibi sorular henüz tam anlamıyla sorulmuş değildir. Burada, ilimler tasnifi ve kütüphaneyi bir arada düşünmenin kitap kültürü çalışmalarına önemli katkılar sunmakla kalmayıp konuyla ilgili yeni bir yöntem önermiş olacağını göstermek istiyorum. Aynı zamanda katalogların bu gözle de çalışılması gerektiğini vurgulamayı amaçlamaktayım. Nitekim Osmanlı dönemi kütüphaneleri ve ilimler tasnifi ilişkisine de değinen bir iki küçük deneme yayımlanmıştır.⁶

Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu’nu ilimler tasnifi açısından ele almadan önce Mahmud Paşa ve Habeşî Mehmed Ağa’nın koleksiyonu hakkında kısa bilgiler vermek ve böylece Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu için bir makyas oluşturmak faydalı olacaktır.

Mahmud Paşa Kütüphanesi

Fatih Sultan Mehmed döneminde sadrazamlık yapmış ve İstanbul’un fethinde bulunup şehrin yeniden imarının önde gelen aktörleri arasında yerini almış olan Mahmud Paşa, yaptığı hayırların etkisiyle olsa gerek halk tarafından “veli” lakabıyla anılır olmuştur.⁷ Fetihden sonra İstanbul’da birçok hayrat inşa etmiş olan Paşa’nın bu yazı çerçevesinde önem arz eden vakıflarından biri 877/1472-73 yılında kurduğu kütüphanesidir.⁸ Mahmud Paşa Kütüphanesi’nin fetihden sonra İstanbul’da kurulan ilk vakıf kütüphanesi olup olmadığıyla ilgili bir tartışma mevcuttur. Süheyl Ünver, bu kütüphanenin fetihden sonraki ilk kütüphane olduğunu iddia ederken Selim Nüzhet Gerçek, Eyüp Külliyesi’nde 863/1459 yılında kurulan kütüphanenin daha eski olduğunu ileri sürmüştür. Bu konudaki tartışmaları ve kaynakları özetleyen İsmail E. Erünsal, Eyüp Külliyesi’nde yer alan kütüphanenin daha eski olduğu sonucuna

5 Müstakim Arıcı, *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.

6 Berat Açıl, “Habeşî Mehmed Ağa’nın (ö. 1590) Vakfettiği Kitaplar ve Akıbetleri”, *International Journal of Turkology* 6 (2020), s. 67-83; Berat Açıl, “Fetihden Sonra İstanbul’un Kültürel İmarı: Mahmud Paşa Kütüphanesi”, *Z Dergisi* 5 (2021), s. 82-83.

7 Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Reindl-Kiel, “The Tragedy of Power: The Fate of Grand Vezirs According to *Menakıbnâme-i Mahmud Pasa-i Veli*”, *Turcica* 35 (2003), s. 247-56; Teoharis Stavrides, *The Sultan of Vezirs: The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha* (Leiden: Brill, 2001).

8 İsmail E. Erünsal, “Mahmud Paşa Kütüphanesi”, *DİA* 27 (2003), s. 381-82.

varmaktadır.⁹ Erünsal'a göre fetihten sonra kurulan ilk vakıf kütüphanesi ne Mahmud Paşa Kütüphanesi'dir ne de Eyüp Külliyesi'nde bulunan kütüphanedir. Yeni bulunan bir vakfiyeyi kullanan Erünsal, "Visâli" adıyla tanınan Şeyh Muhammed b. Şeyh Hasan Geylânî'nin Surdibi'ndeki (At İskelesi) zâviyesinde mütevazı bir koleksiyona sahip bir kütüphane kurduğunu bildirmektedir.¹⁰ 858 (1454) tarihini taşıyan bu vakıf, içinde çok az kitap barındırmasına rağmen mevcut bilgilere göre fetihten sonra kurulan ilk vakıf kütüphanesidir.

Mahmud Paşa tarafından kütüphaneye 195 kitap vakfedilmiştir.¹¹ Kütüphanenin kurulduğu zamana ait bir fihrisi veya kataloğu elimizde bulunmadığından dolayı isimlerini bilmediğimiz bu kitapların on bir farklı ilim dalına ait olduğu bilgisine sahibiz.¹² Süheyl Ünver'in yayımladığı 953/1546 tarihli bir belgede Mahmud Paşa Kütüphanesi'nde yer alan kitapların hangi ilim dallarına ait oldukları ve sayıları yeniden verilmiştir.¹³ Belgeye göre kütüphanede dokuz ilim dalına ait kitap mevcuttur. Anlaşılan 874 yılından 953 yılına gelinceye kadar yazmaların sayısında artma ve eksilmeler meydana gelmiş ve yazmaların ait oldukları ilim dallarında bir farklılık oluşmuştur. 953 tarihli belgeyi yayımlayan Ünver'e göre kütüphanede 174, Barkan ve Ayverdi'ye göre ise 195 adet yazma mevcuttur.¹⁴

Günümüzde Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde muhafaza edilen Mahmud Paşa Kütüphanesi'nde 398 adet eserin kaydı bulunmaktadır. Daha önceki çalışmalarında kütüphanenin geçirmiş olduğu dönüşümü, kütüphaneye dair yapılmış katalogları ve kütüphanedeki ekleme-çıkarmaları analiz ederek Mahmud Paşa

9 İsmail E. Erünsal, "Fetihten Sonra İstanbul'da Kurulan İlk Vakıf Kütüphanesi ve Fâtih'in Şeyh Mehmed Geylânî'ye Verdiği Temlikname," *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2021, s. 56-58.

10 Erünsal, *a.g.m.*, s. 58.

11 Her ne kadar yazmaların üzerinde Mahmud Paşa'nın mührü bulunsa da yazmaları Mahmud Paşa'nın görüp görmediği, yazmaları bizzat onun mu, onun adına birilerinin mi satın aldığı gibi soruların kesin yanıtlarına sahip değiliz.

12 İsmail E. Erünsal, "Mahmud Paşa Kütüphanesi," *DİA* 27 (2003), s. 382; İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2020, s. 144.

13 A. Süheyl Ünver, "Mahmud Paşa Vakıfları ve Ekleri", *Vakıflar Dergisi* 4 (1958), s. 69. Aynı belgeyi Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi de başka bir vesileyle yayımlamışlardır: Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, 1970, s. 43. Bu deftere göre kütüphanede kitaplar ve konuları şu şekilde olup toplamda 195 adettir: Tefâsir, 23; ehâdis, 31; usûl-ı hadîs, 11; usûl-ı fıkıh, 13; furû', 49; kütüb-i Arabiyye, 35; kütüb-i mantık, 9; kütüb-i hikmet, 13; kütüb-i da' avât, 11.

14 Stavrides'in dikkat çektiği gibi bu farklılığın sebebi Ünver'in hadis ilmine ait kitapları 31 yerine 10 olarak vermesi olmalıdır. Bkz. Teoharis Stavrides, *The Sultan of Vezirs: The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha* (Leiden: Brill, 2001), s. 308.

döneminde vakfedilmiş ilk 195 eseri tespit etmeye çalışmıştım.¹⁵ Araştırmamda 398 yazma arasında bulunan 185 adet yazmanın ilk mevkûf eserlerden olduğunu tespit etmiştim.¹⁶ Bu nedenle bu yazıda, şu anda kütüphanede yer alan 398 yazmayı değil de Mahmud Paşa zamanında vakfedildiğini tespit ettiğim 185 yazmayı ele alacağım. Mahmud Paşa kütüphanesinde sonradan başkaları tarafından da bazı yazmalar vakdefilmiş, bu sayede kütüphanedeki yazma sayısı 398'e çıkmıştır.¹⁷

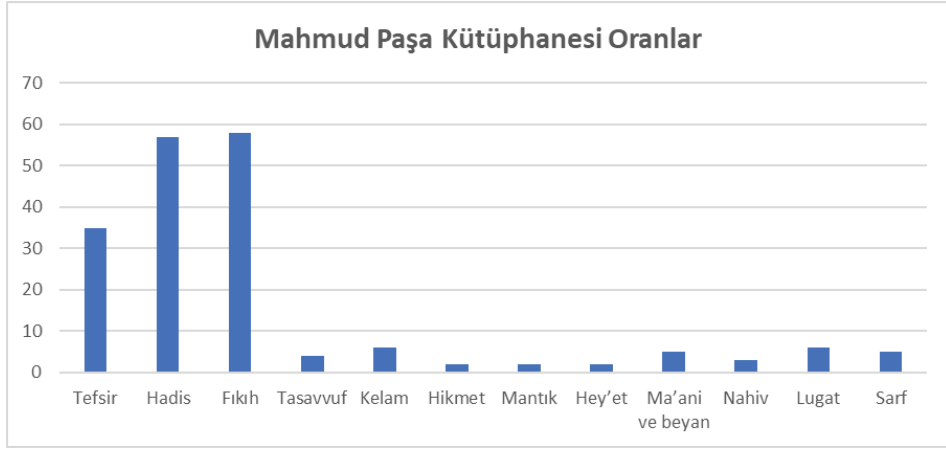
Mahmud Paşa Kütüphanesi'ne vakfedilmiş olan ilk 185 eseri, vakfiyede ve tahrir defterinde ismi geçen ilimlere göre tasnif ettiğimizde şöyle bir tabloyla karşılaşırız:

Tablo 1.
Mahmud Paşa Kütüphanesi İnşa Edilmiş Kataloğu

İlim Dalı	Adet
Tefsir	35
Hadis	57
Fıkıh	58
Tasavvuf	4
Kelam	6
Hikmet	2
Mantık	2
Hey'et	2
Sarf	5
Nahiv	3
Lugat	6
Toplam	185

İlimlerin kütüphanedeki temsiliyetini sayısal veriler yanı sıra görsel olarak da göstermeye çalıştığımızda aşağıdaki grafiği elde ederiz:

- 15 Mahmud Paşa hakkında bugüne kadar yapılmış en kapsamlı çalışma olan *The Sultan of Vezirs* adlı kitapta Stavrides de üzerinde tarih bulunan yazmaları tahlil etmiştir. Buna göre medresenin kurulmasından önce istinsah edilmiş yazma sayısı 112, medresenin kuruluşu ve Paşa'nın vefatı arasında istinsah edilmiş yazma sayısı 14, Paşa'nın vefatından sonra istinsah edilmiş yazma sayısı 27, tarihsiz yazma sayısı ise 245'tir. Bkz. Teoharis Stavrides, *The Sultan of Vezirs: The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha* (Leiden: Brill, 2001), s. 307-309.
- 16 Berat Açıl, "Re-Constructing (the History) of the Mahmûd Pasha's Library", *International Conference on Libraries in the Manuscript Age: East and West*, François Déroche ve Nuria Martinez de Castilla, Paris: College de France, 28-29 Eylül 2017; Açıl, "Fetihten Sonra İstanbul'un Kültürel İmarı", s. 82-83.
- 17 Örneğin sabık Darüssaade Ağasının kâatibi Ahmed Cemil'in eşi Âişe Hatun tarafından 1200/1785-86 yılında 37 yazma bağışlanmıştır.

Grafik 1. Mahmud Paşa Kütüphanesi-İlimler Tasnifi İlişkisi

“Mahmud Paşa Kütüphanesi-İlimler Tasnifi İlişkisi” başlıklı grafiğin açık bir şekilde ortaya çıkardığı gibi kütüphanede fıkıh, hadis ve tefsir ilimlerine ait eserler çoğunluktadır. Bu durumun devletten imparatorluğa yeni geçmiş Osmanlı İmparatorluğu’nun ilmî ihtiyaçlarıyla uyumlu olduğu dile getirilebilir. Mahmud Paşa döneminde vakfedildiğini tespit ettiğim 185 yazmaya dayalı bu tabloda, fıkıhtan 58, hadisten 57 ve tefsirden 35 adet yazmanın bulunması medrese müfredatı ve ihtiyaçlarıyla uyumludur. Nitekim Mahmud Paşa kütüphanesine vakfedilmiş ilk 185 adet yazmanın 150’si bu üç ilme aittir. Kütüphanenin bir medrese kütüphanesi olarak inşa edildiğini hesaba kattığımızda tefsir, hadis ve fıkıhın en fazla temsil edilen ilimler olması şartırcı olmamakla beraber sarf ve nahiv gibi ilimlere dair eserlerin azlığı (sırasıyla 6 ve 3) düşündürücüdür. Daha önce dile getirdiğim gibi kütüphaneye 195 adet yazma vakfedilmiştir. Bugün kütüphanede mevcut 398 adet yazmadan 185 adedi ilk mevkûf yazmalardan oluşmaktadır. Geriye kalan on yazma ise ya tespit için yeteri ipucu barındırmamakta, ya zaman içinde rutubetten tuğla hâline gelmiş durumda, ya da bilemediğimiz başka bir sebepten dolayı kütüphaneden dışarıya çıkarılmış haldedir. Söz konusu on yazmanın sarf ve nahiv ilimlerine ait olma ihtimalini göz ardı etmemek gerekir.

Habeşi Mehmed Ağa Kütüphanesi

Habeşi Mehmed Ağa (ö. 999/1590), 982/1574 yılında III. Murad’ın padişahlığı zamanında Darüssaade Ağalığı görevine getirilmiş olup döneminin en muktedir

şahıslarından biridir.¹⁸ XVI. yüzyılın son çeyreğinde başlayan yönetsel değişimin öncülerinden ve bu değişimden en fazla faydalanan kişilerden biri olan Habeşî Mehmed Ağa, himaye sisteminin dönüşmesinde de etkin rol oynamıştır.¹⁹ Ağa, özellikle III. Murad döneminde en önemli hamilerden biri haline gelmiş ve Seyyid Lokman, Muhyî-i Gülşenî (ö. 1604) ve Dervîş Hasan (ö. 1620'den sonra) gibi birçok sanatçıyı himaye etmiştir.²⁰ Ağa'nın himaye ettiği müelliflerin ona ithaf ettiği eserler bugün kütüphanede yer almamaktadır.²¹

Habeşî Mehmed Ağa 1582 yılında inşa ettirdiği camide muhafaza edilmek üzere birtakım kitaplar vakfetmiştir. Vakfiyeden anlaşıldığına göre bu işlem 1584 yılında gerçekleşmiştir. Açıl, vakfiyenin kitaplarla ilgili kısmını yayımlamış, vakfiyede adı geçen kitapların hangilerinin Süleymaniye Kütüphanesi Mehmed Ağa Cami Kütüphanesi'nde bulunduğunu tespit etmiş ve bu kitapları ilimlere göre tasnif etmiştir. Buna göre Habeşî Mehmed Ağa'nın vakfettiği kitapların ilimlere göre tasnifi şu şekildedir:²²

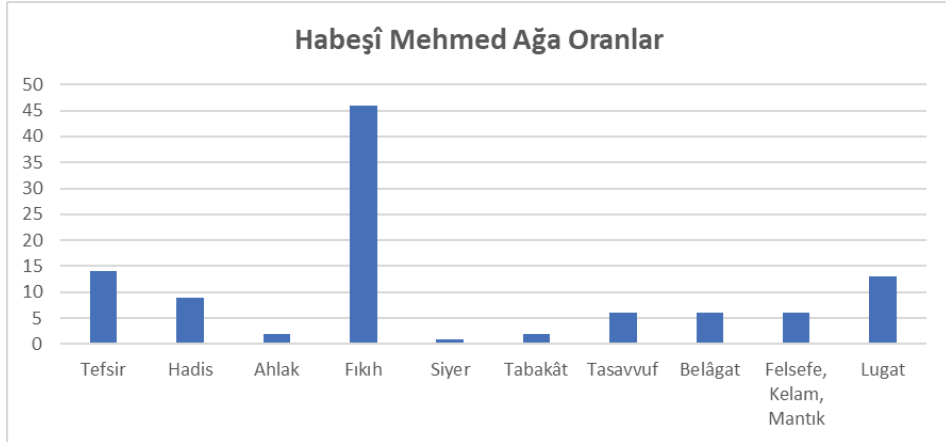
- 18 Ahmed Resmî Efendi, *Hamiletü'l-Küberâ*, Haz., Ahmet Nezih Turan. İstanbul: Kitabevi, 2000, s. 45; Jane Hathaway, "Habeshi Mehmed Agha: The First Chief Harem Eunuch (Darüssaade Ağası) of the Ottoman Empire", *The Islamic Scholarly Tradition: Studies in History, Law, and Thought in Honor of Professor Michael Allan Cook*, haz. Behnam Sadeghi, Asad Q. Ahmed ve Michael Bonner, Leiden: Brill, 2011, s. 179-95; Habeşî Mehmed Ağa'nın hayatı ve koleksiyonu için bkz. Açıl, "Habeşî Mehmed Ağa'nın (ö. 1590) Vakfettiği Kitaplar ve Akıbetleri," s. 67-83.
- 19 Berat Açıl, "The Poet 'Azmiyade Haleti and the Transformation of Ottoman Literature in the Seventeenth Century," Hani Khafipour ed., *The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities*, New York: Columbia University Press, 2019, s. 428-449.
- 20 Uğur Öztürk, "III. Murad Dönemi Yazılı Kültürü (1574-1595)," Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, s. 201-207.
- 21 Başka bir araştırmanın konusu olmakla beraber koleksiyonerlere ithaf edilen eserlerin neden onlar adına kurulan koleksiyonda yer almadığı sorusu önem arz etmektedir.
- 22 Açıl, "Habeşî Mehmed Ağa'nın (ö. 1590) Vakfettiği Kitaplar ve Akıbetleri," s. 67-83. Vakfiyede ilimler tasnifi yer almamakla beraber benzer konudaki eserler art arda sıralanmıştır. Dolayısıyla ilimler tasnifi tablosu büyük oranda bu ortaklığa dayanmakla beraber kategori isimleri yazar tarafından eklenmiştir.

Tablo 2.*Habeşî Mehmed Ağa Vakfiyesindeki Kitap Sayıları*

Habeşî Mehmed Ağa

İlim Dalı	Adet
Tefsir	14
Hadis	9
Ahlak	2
Fıkıh	46
Siyer	1
Tabakât	2
Tasavvuf	6
Belâgat	6
Felsefe, Kelam, Mantık	6
Lugat	13
Toplam	105

Vakfiyeden anlaşıldığı üzere Habeşî Mehmed Ağa tarafından 105 cilt yazma vakfedilmiş ve Mehmed Ağa Camii'ne konmuştur. İlimler tasnifine göre taksim ettiğimiz kitapları bir grafikte göstermek temsil oranlarını anlamamızı kolaylaştıracaktır:

Grafik 2. Habeşî Mehmed Ağa Kütüphanesi-İlimler Tasnifi İlişkisi

Habeşî Mehmed Ağa Kütüphanesi'nde yer alan eserler ilimler tasnifi açısından değerlendirildiğinde fıkıhla ilgili kitapların sayısal üstünlüğü görülmektedir. Fıkıh ilimlerini sırasıyla tefsir ve lugat izlemektedir. Toplam 105 eser içinden 46'sı fıkıh, 14'ü tefsire, 13'ü de lugat ilimlerine aittir. Bu üç ilme ait eserlerin toplam sayısı 73 iken kalan 32 eser diğer ilimlerle ilgilidir.

Hemen fark edileceği gibi ilimler tasnifine göre sıraladığımızda Habeşî Mehmed Ağa ve Mahmud Paşa kütüphaneleri arasında farklar mevcuttur. Mahmud Paşa Kütüphanesi'nde en çok temsil edilen ilimler sırasıyla fıkıh, hadis ve tefsir iken

Habeşî Mehmed Ağa’da bu sıralama fıkıh, tefsir ve lugat ilimleri olarak sıralanmıştır. Mahmud Paşa Kütüphanesi’nde ilk üç ilme ait eserlerin bütün içindeki oranı (150/185; %81) Habeşî Mehmed Ağa Kütüphanesi’ndeki ilk üçün bütün içindeki oranından (73/105; %69,5) daha fazladır. İkisi de medrese kütüphanesi olan bu kütüphaneler arasındaki en temel fark yüz yıl sonra hadisin ilk üç içindeki yerini kaybetmiş, bunun yerini lugat ilimlerinin almış olmasıdır.

Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu

XVII. yüzyıl birçok açıdan Osmanlı İmparatorluğu’nda kriz, değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. XVI. yüzyılın son çeyreğinde yönetim kademelerinde başlayıp zamanla kültürel ve entelektüel sahaya intikal eden bu dönüşümler, XVII ve XVIII. yüzyılda himaye sisteminin de değişmesine neden olmuştur. Söz konusu gelişme sonucunda himaye edilen mevzularda bir genişleme meydana gelmiş ve medrese ile kütüphane gibi yeni unsurlar eskiye kıyasla daha fazla himaye edilir olmuştur.²³ XVII. yüzyılın başında himaye sistemi ve şiirde açıkça görülen bu dönüşüm zaman içinde bilim ve felsefe gibi alanlara da sirayet etmiş ve Fazıl Ahmed Paşa’nın sadareti zamanında (1661-76) hem doğu hem de Avrupa biliminin yakından takibiyle entelektüel alanda bir tecdit hareketine dönüşmüştür.²⁴ İhsan Fazlıoğlu’na göre XVII. yüzyıldaki Osmanlı yenileşmesi askerî bir yenilgi veya diğer siyasi olayların tazyiki neticesinde değil, doğrudan “merak”la ve Osmanlı ulemasının kendi felsefe-bilim paradigmasının açıklayıcılığından şüphe etmesiyle başlamış ve alınan yenilgiler sonucu askerî bir arayışa evrilmiştir.²⁵ Fazlıoğlu ve Çalışır’a göre Fazıl Ahmed Paşa’nın faaliyetleri Osmanlı’nın kendi mülkünün dışındaki topraklarda meydana gelen ilmî gelişmeleri takip etmeyi kolaylaştırmıştır.

23 Berat Açıl, “The Poet ‘Azmiade Haleti and the Transformation of Ottoman Literature in the Seventeenth Century,” Hani Khafipour ed., *The Empires of the Near East and India: Sources Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities*, New York: Columbia University Press, 2019, s. 428-449.

24 M. Fatih Çalışır, “A Virtuous Grand Vizier: Politics and Patronage in the Ottoman Empire during the Grand Vizierate of Fazıl Ahmed Pasha (1661-1676)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Georgetown Üniversitesi, 2016, s. 133-146; İhsan Fazlıoğlu, “Gelecek Geçmiş Şimdi Kılma Bilinci: Çağdaş Dönemde İslam-Osmanlı Mirası İle İlişkilerin Kökleri Üzerine”, ed. Lütfi Sunar (*Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce-Cilt 1: Türk Düşüncesi*, Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, 2020, s. 69-71.

25 İhsan Fazlıoğlu, “Gelecek Geçmiş Şimdi Kılma Bilinci: Çağdaş Dönemde İslam-Osmanlı Mirası İle İlişkilerin Kökleri Üzerine”, ed. Lütfi Sunar (*Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce-Cilt 1: Türk Düşüncesi*, Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, 2020, s. 68.

Fazıl Ahmed Paşa, Köprülü Mehmed Paşa'dan (ö. 1661) sonra sadarete bulunmuş olup ilmiye geçmişinden dolayı "fazıl" lakabını almıştır.²⁶ Fazıl Ahmed Paşa dönemi, XVII. yüzyıla ilgili yakın zamana kadar "gerilemeci" paradigma çerçevesinde yapılan yorumların yanlışlığını ortaya koyan bir devir olup aksine himayenin âlim, şair ve sanatçılara teşmiliyle entelektüel ve kültürel faaliyetlerin desteklendiği bir zaman dilimini temsil etmektedir.²⁷ Fazıl Ahmed Paşa, İstanbul'daki ilmi çalışmalara yeni bir soluk getirmek istemiş, bunun için bir yandan Müslüman bilim adamlarını öte yandan Avrupalı ve Avrupa'da eğitim görmüş gayrimüslim veya mühtedi bilim ve kültür insanlarını himaye etmiştir. Bu sayede Avrupa'daki bilimsel gelişmeleri yakından takip edebilmiş, Avrupa dillerini bilen kişilere yönelik hamiliği sayesinde Avrupa'da kaleme alınmış önemli eserleri tercüme ettirmiştir.²⁸ Paşa'nın hamiliği sadece Avrupalı ya da Avrupa dillerini bilen kişilerle sınırlı kalmamış, Çalışır'ın bulgularına göre Müslüman Türk ve Arap âlimler de hamiliğinden istifade etmişlerdir.²⁹

Fazıl Ahmed Paşa'nın ilmiye tarikinde olduğu yıllarda başladığı kitap toplama ameliyesine gerek Erzurum ve Şam valiliği döneminde gerekse uzun sadaret yıllarında devam ettiği anlaşılmaktadır. Resul Efendi gibi sahaf-müderrisler ile el-Hâc Selim b. Cuma gibi tüccarlar paşanın yazma teminine yardımcı olmuştur. Ayrıca Hüseyin b. Mustafa, Osman el-Hüsni el-Eyyübî, Mustafa b. el-Hâc Mehmed el-Bosnevî gibi müellifler kütüphaneye konulmak üzere bazı yazmalar takdim etmişlerdir.³⁰ Bugün Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu diye bilinen koleksiyon, Köprülü Kütüphanesi içinde var olan üç önemli koleksiyondan biridir.³¹ Söz konusu koleksiyonda bulunan kitaplar detaylı bir şekilde vakfiyede sayılmıştır. Bunun dışında koleksiyonla ilgili birkaç fihrist ve katalog daha bulunmakta olup

26 Abdülkadir Özcan "Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa", *DİA* 26 (2002), s. 260–63.

27 Çalışır, *a.g.e.*, s. 133.

28 Çalışır, *a.g.e.*, s. 133-175.

29 M. Fatih Çalışır, "Sadrazam Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa'nın Hâmiliğindeki İlmî Faaliyetler", *XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018, Ankara) Kongreye Sunulan Bildiriler, IV. Cilt*, haz. Semiha Nurdan- Muhammed Özler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022, s. 35-48; M. Fatih Çalışır, "Vişnezâde İzzetî Mehmed Efendi (ö. 1092/1681): Kazasker, Şâir ve Hâmi", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi Yunus Emre'den Mehmed Akif'e Şiir Özel Sayısı* (2021):. 180-192.

30 M. Fatih Çalışır, "A Virtuous Grand Vizier: Politics and Patronage in the Ottoman Empire during the Grand Vizierate of Fazıl Ahmed Pasha (1661-1676)", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Georgetown Üniversitesi, 2016, s. 183-184.

31 Koleksiyonun oluşumu hakkında bkz. İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2020, s. 204-209.

bunlarla vakfiye arasında uyumsuzluklar göze çarpmaktadır.³² Söz konusu vakfiye, fihrist ve katalogların ilmî tenkidi ve mukayesesini bu çalışmanın sınırları içinde gerçekleştirmek mümkün olmadığından vakfiyedeki kitaplar baştan sona sıralanıp ilimler tasnifine tabi tutulmakla iktifa edilecektir.³³ Vakfiyedeki madde başlarını tespit ettikten sonra bunları sadece Fazıl Ahmed Paşa'nın yazmalarını ihtiva eden Köprülü İlave 175 numaradaki defterde yer alan eserler üzerinden ilimler tasnifine tabi tutmaya çalıştım. Bununla birlikte vakfiyeye kıyaslandığında sayıca kimi artışlar yaşandığı için bu defterdeki tasnifte de bazı değişiklikler yapmak zorunda kaldım. Sonuç olarak aşağıda kullandığım tasnifin Fazıl Ahmed Paşa dönemine yakın bir tasnif olduğu kabul edilebilir.

Fazıl Ahmet Paşa ve Köprülü Kütüphanesi hakkında yapılmış çalışma ve kataloglarda Fazıl Ahmed Paşa'ya ait yazmaların sayısı farklılık arz etmektedir.³⁴ Elimdeki vakfiyeye dayanarak yazmaları yeniden saydığımda 1397 sayısına ulaştığım için bunun koleksiyondaki yazma adedi olduğunu kabul ediyorum. Söz konusu yazmaları, defterdeki ilimler tasnifine uyarak bir tablo hâlinde göstermek icap ettiğinde, aşağıdaki sıralama ve tasnif karşımıza çıkmaktadır:

Fazıl Ahmed Paşa Vakfiyesindeki Yazmaların Tasnifi

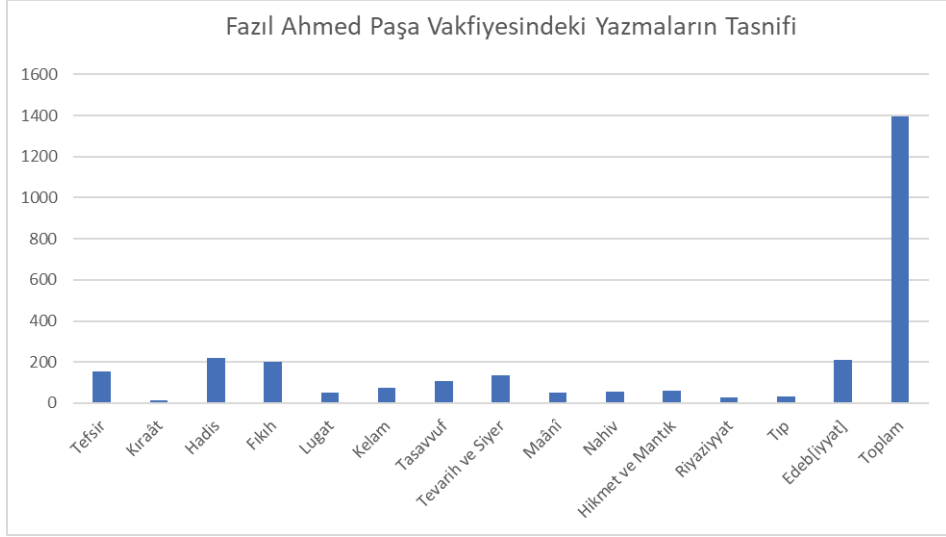
Tablo 3.
Fazıl Ahmed Paşa Vakfiyesindeki Kitap Sayıları

İlim Dalı	Adet
Tefsir	155
Kıraât	16
Hadis	218
Fıkıh	202
Lugat	49
Kelam	76
Tasavvuf	109
Tevarih ve Siyer	136
Me'ânî	49

- 32 Vakfiye, fihrist ve katalogların tenkitli neşir usullerine göre yeniden neşredilmesine ve tahlil edilmesine ihtiyaç bulunmaktadır fakat bu yazının sınırlarını aşacağından bunu şimdilik sonraki bir çalışmaya bırakıyorum.
- 33 İlimler tasnifi konusu netameli bir meseledir. Bir koleksiyonun hangi ve kimin önerdiği ilimler tasnifine göre ele alınacağı büyük bir tartışmadır. Mustakim Arıcı'nın ortaya koyduğu gibi ilk çağlardan beri bu konuda farklı tasnif denemeleri yapılmıştır. Osmanlılar da birçok tasnif denemesinde bulunmuştur. Bu yazıda her bir koleksiyonu ya vakfiyede bulunan ilimler tasnifine ya kendi döneminde yapılmış fihristteki tasnife ya da dönemde cari anlayışa uygun bir şekilde ele almaya çalıştım.
- 34 Örneğin hazırlanmış en son kataloğa göre kütüphanede bulunan yazma sayısı 1634'tür. Bkz. Şeşen, Ramazan, Cevat İzgi ve Cemil Akpınar. *Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, İstanbul: IRCICA, 1986.

Nahiv	55
Hikmet ve Mantık	59
Riyâziyyât	29
Tıp	34
Edeb[iyyat]	210
Toplam	1397

İlk iki kütüphanede olduğu gibi bu koleksiyondaki ilimlerin temsil oranlarının daha iyi anlaşılabilmesi için bir grafik sunmak mümkündür:

Grafik 3. Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu-İlimler Tasnifi İlişkisi

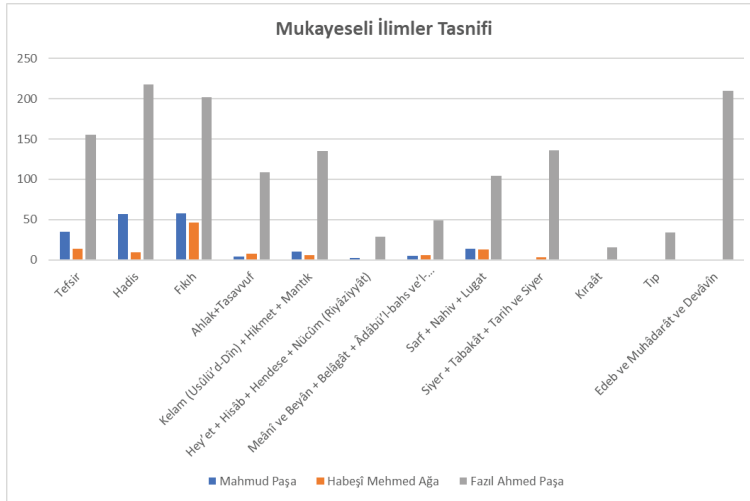
Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'nda Mahmud Paşa ve Habeşî Mehmed Ağa kütüphanelerinde görüldüğü farklı bir manzara ile karşı karşıya olduğumuz açıktır. Nitekim Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'ndaki ilimlerin temsil oranları arasında büyük farkların meydana gelmediği, aksine aralarında dengeli bir dağılımın olduğu ilk dikkati çeken husustur. Her ne kadar burada hadis (218), fıkıh (202) ve edebiyat (210) ilk üç sırayı alsalar da tefsir (155), tarih ve siyer ilimleri (136) de bu üçüne yakın bir orana sahiptir. Geri kalan ilimlerin oranları da birbirlerine yakın görünmektedir. Habeşî Mehmed Ağa Kütüphanesi'nde ilk üç içindeki yerini kaybetmiş olan hadis ilmi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'nda en çok temsil edilen ilim dalı konumuna yükselmiştir. Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'ndaki diğer önemli fark ise Mahmud Paşa ve Habeşî Mehmed Ağa kütüphanelerinde gerilerde bulunan veya çok az temsil edilen edebiyata dair eserler ile tarih ve siyer ilimlerinin en çok temsil edilen ilimler arasına girmiş olmasıdır. Mahmud Paşa Kütüphanesi'nde ilk üç içindeki ilimlerin genele oranı %81, Habeşî Mehmed Ağa kütüphanesinde %69,5 iken Fazıl Ahmed Paşa koleksiyonunda %45'e gerilemiştir.

XV. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar geçen süre zarfında her biri kendi döneminin padişahıtan sonraki en muktedir şahsı olan üç kişi tarafından kurulmuş söz konusu kütüphanelerin/koleksiyonların ilimlere göre dağılımını ve ilimler tasnifine göre değerlendirilmesini amaçladığım bu kısa yazıda bir mukayese tablosu ortaya koymak ve kütüphane-ilimler tasnifi ilişkisini göstermek mümkündür:³⁵

Tablo 4.
Karşılaştırmalı Katalog Analizi

	Mahmud Paşa	Habeşî Mehmed Ağa	Fazıl Ahmed Paşa
Tefsir	35	14	155
Hadis	57	9	218
Fıkıh	58	46	202
Ahlak+Tasavvuf	4	8	109
Kelam (Usûlü'd-Dîn) + Hikmet + Mantık	10	6	135
Hey'et + Hisâb + Hendese + Nücûm (Riyâziyyât)	2	0	29
Meânî ve Beyân + Belâgât + Âdâbü'l-bahs ve'l-isti'âre	5	6	49
Sarf + Nahiv + Lugat	14	13	104
Siyer + Tabakât + Tarih ve Siyer	0	3	136
Kıraât	0	0	16
Tıp	0	0	34
Edeb ve Muhâdarât ve Devâin	0	0	210

İlimler tasnifinde yer alan ilimlerin her bir kütüphanedeki yerini diğerleriyle mukayese ettiğimizde şöyle bir tabloyla karşılaşırız:

Grafik 4. Mukayeseli İlimler Tasnifi

35 Farklı dönemlere ait koleksiyonların farklı tasnifleri olduğundan bu tablo için ilimleri kıyaslayabilmek için konuları açısından birleştirmek zorunda kaldım. Dolayısıyla bu tablodaki ilimler itibarı taksimlerdir.

Mahmud Paşa, Habeşî Mehmed Ağa ve Fazıl Ahmed Paşa kütüphanelerini/ koleksiyonlarını mukayese ederken her birinin barındırdığı yazma sayısını (sırasıyla 185, 105 ve 1397) akılda tutmak gerekir. Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu diğerlerine kıyasla çok daha fazla sayıda kitaba sahiptir. Bu izafi üstünlüğü bir kenara bıraktığımızda Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'nda hadis, fıkıh ve edebiyat grubunun en fazla temsil edilen ilimler olarak öne çıktığı görülmektedir. Bunun yanı sıra tefsir ve siyer grupları da onların hemen altında kümelenmiştir. Dolayısıyla bu koleksiyonda beş ilim grubunun temsil edilme açısından diğerlerinden ayrıştığı dikkati çekmektedir. Mahmud Paşa ve Habeşî Mehmed Ağa kütüphanelerindeki durum ise birbirlerine benzerdir: İkisinde de tefsir, hadis ve fıkıh diğer ilimlere nazaran daha fazla temsil edilmiştir. Bu üç ilim grubu Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'nda ilk üçü temsil etmiyor olsa da koleksiyondaki ilk beş içinde yer almaya devam etmektedir.

Her ne kadar oluşum zamanları arasında uzun yıllar bulunan üç kütüphaneye/ koleksiyona bakılmış olsa da XVII. yüzyıla gelindiğinde edebiyat ve siyer grubunda yer alan ilimlerin artık en çok temsil edilen ilimler hâline gelmiş olmaları not edilmesi gereken bir husustur.³⁶

Tablo 5.

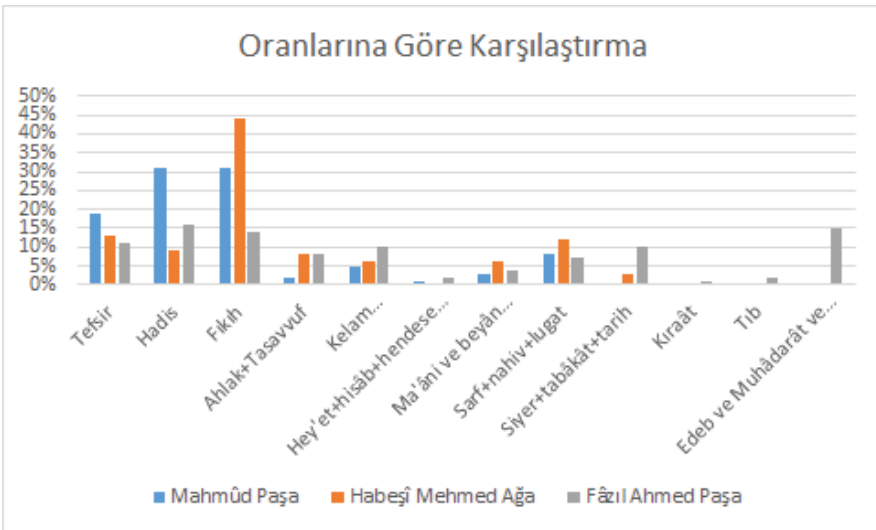
Kütüphanelerdeki/Koleksiyonlardaki İlimlerin Temsil Edilme Yüzdeleri

İlimler	Mahmud Paşa		Habeşî Mehmed Ağa		Fazıl Ahmed Paşa	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Tefsir	35	19%	14	13%	155	11%
Hadis	57	31%	9	9%	218	16%
Fıkıh	58	31%	46	44%	202	14%
Ahlak + Tasavvuf	4	2%	8	8%	109	8%
Kelam (Usûlü'd-Dîn) + Hikmet + Mantık	10	5%	6	6%	135	10%
Hey'et + Hisâb + Hendese (Riyâziyyât)	2	1%	0	0%	29	2%
Meâni ve Beyân + Belâğât + Âdâbü'l-bahs ve'l-isti'âre	5	3%	6	6%	49	4%
Sarf + Nahiv + Lugat	14	8%	13	12%	104	7%
Siyer + Tabakât + Tarih	0	0%	3	3%	136	10%
Kiraât	0	0%	0	0%	16	1%
Tip	0	0%	0	0%	34	2%
Edeb ve Muhâdarât ve Devâvîn	0	0%	0	0%	210	15%
Toplam	185		105		1397	

36 Başka bir çalışmanın konusu olsa da edebiyat ve hadise yönelimdeki bu artışın Fazıl Ahmed Paşa'nın şahsi ilgisi mi, dönemin genel temayülü mü olduğu sorusu önemlidir.

Üç kütüphanede/koleksiyonda bulunan ilimlerin kendi kütüphanelerindeki/koleksiyonlarındaki temsil edilme yüzdelerini mukayese etmek iki yüzyıl içinde Osmanlı kitap kültüründeki değişim ve süreklilikleri anlamaya yardımcı olabilir. Bunun için öncelikle kütüphanelerdeki/koleksiyonlardaki ortaklıklara yoğunlaşım üçünde de %10'un üzerinde temsil edilmiş olan ilimlere vurgu yapmak istiyorum. Mahmud Paşa Kütüphanesi'nde tefsir, hadis ve fıkıh sırasıyla %19, 31 ve 31 oranlarında temsil edilmiştir. Habeşî Mehmed Ağa Kütüphanesi'nde tefsir, fıkıh ve sarf-nahiv-lugat ilimleri yine sırasıyla %13, 44 ve 12 oranlarında temsil edilmiştir. Fazıl Ahmed Paşa Kütüphanesi'nde ise tefsir, hadis, fıkıh, siyer-tabakât-tarih, kelim ve edebiyat grubu yine sırasıyla %11, 16, 14, 10, 10 ve 15 oranlarında temsil edilmiştir. Açıkça görüldüğü gibi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu ilk ikisine kıyasla daha dengeli bir dağılıma sahiptir. Hatta bu kütüphanede ahlak-tasavvuf ve sarf grubunun da %5'ten daha fazla bir oranla temsil edildiği dikkate alındığında Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'nun sadece sayıca bir üstünlüğe sahip olmadığını, bunun yanı sıra her ilmin makul düzeyde temsil edilmesine özen gösterildiği sonucuna da varılabilir. Fazıl Ahmed Paşa, inşa ettiği koleksiyonda farklı ihtiyaçları gözetmiş görünmektedir. Habeşî Mehmed Ağa Kütüphanesi'nde fıkıh ilimleri %44 gibi bir oranla temsil edilmektedir, bu da koleksiyonun neredeyse yarısına tekabül etmektedir.

Söz konusu kütüphanelerin/koleksiyonların aynı zamanda eğitim amacıyla inşa edildikleri hesaba katıldığında farklı ilimlerin temsilinin koleksiyondan elde edilecek yararı artırmanın yanı sıra koleksiyonların ilmî birikimi ve amaçları hakkında da önemli bilgiler sağlayabileceği aşikârdır.

Grafik 5. İlimlere Göre Mukayeseli Oranlar

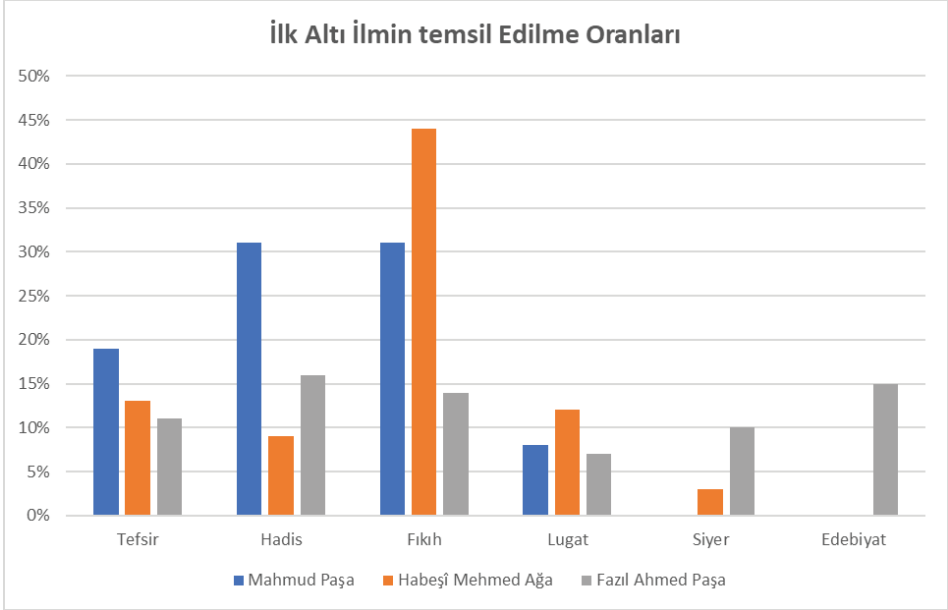
Üç koleksiyondaki müştereklerin yanı sıra bir kütüphanede olup diğer(ler)inde olmayan ilimlere de ayrıca dikkat etmek gerekir. Bu açıdan bakıldığında şu sonuçlara varmak mümkündür: Habeşî Mehmed Ağa Koleksiyonu'nda diğerlerinde bulunan riyaziyat ilimleri, Mahmud Paşa Kütüphanesi'nde ise diğerlerinde bulunan siyer ilmi temsil edilmemektedir. Kıraat, tıp ve edebiyat ilimleri sadece Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'nda yer almakta olup Mahmud Paşa ve Habeşî Mehmed Ağa'da yer almamaktadır. Bu açıdan bakıldığında da en dengeli koleksiyon Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu olarak öne çıkmaktadır.

Son olarak yüksek oranda temsil edilen ilimlerin her bir kütüphanedeki yüzdeler oranlarına yakından bakmak faydalı olabilir. Her üç kütüphanede yüksek oranda temsil edilen tefsir ilmi Mahmud Paşa'da %19, Habeşî Mehmed Ağa'da %13, Fazıl Ahmed Paşa'da %11'lik temsil oranına sahiptir. Hadis için oranlar sırasıyla %31, 31 ve 16'dır. Fıkıhta oranlar %31, 44 ve 14'tür. Habeşî Mehmed Ağa Kütüphanesi'nin neredeyse yarısının fıkıhtan oluşması dikkat çekicidir. Lugat ilimlerinde %8, 12 ve 7'lik bir temsil oranıyla karşılaşırız. Siyer ilmi Mahmud Paşa'da mevcut değilken, Habeşî Mehmed Ağa'da %3'lük bir oranla temsil edilir. Aynı oran Fazıl Ahmed Paşa'da %10'dur. Son olarak edebiyat olarak adlandırabileceğimiz ilimler topluluğunda Mahmud Paşa ve Habeşî Mehmed Ağa'da herhangi bir yazma mevcut değilken Fazıl Ahmed Paşa'da bu oran yüksek denebilecek bir düzeydedir. %15'lik bir oranda temsil edilen edebiyatın tanımının geniş olduğunu hatırlatmakta fayda var.

Tablo 6.
İlk Altı İlimin Yüzdeler Oranları

	Mahmud Paşa	Habeşî Mehmed Ağa	Fazıl Ahmed Paşa
Tefsir	19%	13%	11%
Hadis	31%	9%	16%
Fıkıh	31%	44%	14%
Lugat	8%	12%	7%
Siyer	0%	3%	10%
Edebiyat	0%	0%	15%

Oransal mukayeseleri grafik olarak görselleştirdiğimizde farklılık ve süreklilikler daha anlaşılır bir şekilde sunulmuş olacaktır:

Grafik 6. İlk Altı İlimin Temsil Edilme Oranları

Sonuç

Osmanlı Devleti XV. yüzyılda İstanbul'un fethiyle imparatorluk aşamasına geçmiş, bu geçişi kültürel faaliyetlerle de desteklemek gerektiğini erkenden fark etmiştir. Bu sebeple Fatih Sultan Mehmed, fetihden hemen sonra şehrin kültürel imarına yönelik bir çabaya girişmiş ve çevresindekilere de bu yönde emirler vermiştir.

XV. yüzyılın önemli devlet adamlarından Mahmud Paşa da diğerlerinin yanı sıra şehrin imarı konusunda görevlendirilmiş ve bu uğurda birçok hayratta bulunmuştur. Mahmud Paşa aynı zamanda bir kütüphane tesis edip vakfiyede belirtildiğine göre kütüphaneye konulmak üzere 195 yazma bağışlamıştır. İsmail E. Erünsal'ın belirttiği gibi bu yazmaların isimleri bugün bilinmemektedir fakat hangi ilim dallarına ait oldukları vakfiyede kayıtlıdır. Bu yazıda Mahmud Paşa Koleksiyonunu ilimler tasnifi açısından incelerken tespit ettiğim 185 yazmayı esas alarak bunları III. Murad (1574-1595) zamanında, Darüssaade Ağalığı görevine getirilen ve 1757 yılına kadar sürecek "Darüssaade Ağaları Çağı"nın başlatıcısı olan Habeşî Mehmed Ağa'nın kurduğu kütüphanedeki 105 yazma ile karşılaştırdım. Ayrıca bu iki koleksiyonu XVII. yüzyılın muktedir sadrazam ailesi Köprülülerin ilmî yönüyle öne çıkan üyesi Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu ile barındırdıkları ilimler açısından mukayese ettim ve bu üç koleksiyon özelinde iki yüzyıl içinde Osmanlı yazma

kitap kültüründeki değişim ve sürekliliği izlemeyi amaçladım.³⁷

İlimlerin temsil edilme oranları açısından Fazıl Ahmed Paşa kütüphanesinin diğer iki kütüphaneden çarpıcı bir şekilde farklılaştığı anlaşılmaktadır. Mahmud Paşa ve Habeşî Mehmed Ağa koleksiyonları arasında önemli farklar bulunmadığı gözlenmiştir. Bu iki koleksiyonda tefsir, hadis, fıkıh ve lugat ilimleri diğer ilimlere kıyasla çok daha fazla temsil edilmektedir. Bunun aksine Fazıl Ahmed Paşa koleksiyonunda ilimlerin temsilinin daha homojen bir yapı arz ettiği, bu nedenle koleksiyonerin daha bilinçli hareket ettiği sonucuna varılmıştır. Bu da onun müderris olmasının beraberinde getirdiği ilmî bakış açısının bir yansıması addedilebilir. Ayrıca edebiyat grubu, siyer-tabakât ve hadis ilimlerine dair yazmaların daha fazla temsil edilmesinden hareketle Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'nda tahkiyeye dayalı ilimlerin daha görünür bir halde olduğu öne sürülebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Bu makale, ilk hâli 24-26 Eylül 2021 tarihinde düzenlenen III. Uluslararası Süleymaniye Sempozyumu'nda "İki Yüzyılda Ne Değişti? Mahmûd Paşa, Habeşî Mehmed Ağa ve Fâzıl Ahmed Paşa Koleksiyonlarının Mukayesesi" adıyla bir tebliğ olarak sunulmuş olup yeniden yazılmıştır. Makaleyi okuyup değerlendirme ve önerileriyle yazının gelişmesine katkıda bulunan M. Fatih Çalışır ve Sami Arslan'a minnettarım. Makalenin yazımını büyük oranda Alexander von Humboldt Vakfı'nın verdiği destekle bulunduğum Bonn Üniversitesi'nde gerçekleştirdim. Bu nedenle Alexander von Humboldt Vakfı'na ve Bonn Üniversitesi'ne beni davet eden Judith Pfeiffer'e özel olarak teşekkür etmek isterim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Açıl, Berat. "Fetihten Sonra İstanbul'un Kültürel İmarı: Mahmûd Paşa Kütüphanesi." *Z Dergisi* 5 (2021), s. 82–83.

———. "Habeşî Mehmed Ağa'nın (ö. 1590) Vakfettiği Kitaplar ve Akıbetleri." *International Journal of Turkology* 6 (2020), s. s. 67–83.

———. "The Poet 'Azmiyade Haleti and the Transformation of Ottoman Literature in the Seventeenth

37 XV. yüzyıldan XVII. yüzyıla gelinceye kadar birçok kütüphane kurulmuştur fakat bunların her biri hakkında henüz yeterli düzeyde araştırma yapılamamıştır. Bu nedenle iki yüzyıllık zaman zarfındaki değişimin ve sürekliliğin seyri imkân el verdiği ölçüde izlenebilmiştir. Bu makalede yürütülen benzer araştırmaların sayısı arttıkça kütüphane, ilimler tasnifi ve kitap kültürü konusunda daha sarih yargılara varabileceğiz.

- Century.” Hani Khafipour (Editör), *The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities* içinde. New York: Columbia University Press, 2019, s. 428-449.
- . (Hazırlayan). *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*. İstanbul: İLEM, 2020.
- . “Re-Constructing (the History) of the Mahmûd Pasha’s Library.” François Déroche ve Nuria Martinez de Castilla (Hazırlayan), *Libraries in the Manuscript Age: East and West*, yayımlanma aşamasında.
- Ahmed Resmi Efendi. *Hamiletü’l-Küberâ*. Ahmet Nezihî Turan (Hazırlayan). İstanbul: Kitabevi, 2000.
- Arıcı, Müstakim (Hazırlayan). *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Arkan, Mehmet, Uğur, Abdullah. “Fezullah Efendi Koleksiyonu’na Dair: Bir Vakfiyenin Söyledikleri,” Tülay Artan-Hatice Aynur (haz), *Osmanlı Kitap Koleksiyonları ve Koleksiyonları: İtibar ve İhtiras*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2022, s. 239-261.
- Artan, Tülay. “On Sekizinci Yüzyıl Başında Osmanlı Bilgi Üretimi ve Dağılımı: Yazma Eser Koleksiyonları ve Koleksiyonlar Arasında Şehid Ali Paşa’nın Yeri”. *Müteferrika*. 58/2 (2020): s. 5–40.
- Artan, Tülay, Aynur, Hatice. (haz), *Osmanlı Kitap Koleksiyonları ve Koleksiyonları: İtibar ve İhtiras*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2022.
- Barkan, Ömer Lütfî ve Ayverdi, Ekrem Hakkı. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*. İstanbul: İstanbul Fethi Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, 1970.
- Çalışır, M. Fatih. “A Virtuous Grand Vizier: Politics and Patronage in the Ottoman Empire during the Grand Vizierate of Fazıl Ahmed Pasha (1661-1676).” Doktora Tezi, Georgetown Üniversitesi, 2016.
- . “Sadrazam Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa’nın Hâmiliğindeki İlmî Faaliyetler.” *XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018, Ankara) Kongreye Sunulan Bildiriler, IV. Cilt*, Haz., Semihâ Nurdan ve Muhammed Özler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022, s. 35-48.
- . “Vişnezâde İzzetî Mehmed Efendi (ö. 1092/1681): Kazasker, Şâir ve Hâmi.” *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi Yunus Emre’den Mehmed Akif’e Şiir Özel Sayısı* (2021):. 180-192. <https://dergipark.org.tr/pub/hikmet/issue/67676/1038067> (erişim 22.07.2023).
- Eürünsal, İsmail E. “Mahmud Paşa Kütüphanesi.” *DİA* 27 (2003): s. 381–82.
- . *A History of Ottoman Libraries*, Boston: Academic Studies Press, 2022.
- . *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2020.
- . “Fetihten Sonra İstanbul’da Kurulan İlk Vakıf Kütüphanesi ve Fâtihten Sonra Şeyh Mehmed Geylânî’ye Verdiği Temlikname.” *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri* İstanbul: Timaş Yayınları, 2021, s.55-67.
- Fazlıoğlu, İhsan. “Gelecek Geçmiş Şimdi Kılma Bilinci: Çağdaş Dönemde İslam-Osmanlı Mirası ile İlişkilerin Kökleri Üzerine”, Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce-Cilt 1: Türk Düşüncesi. Haz., Lütfî Sunar. Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, 2020, s. 63-83.
- Hathaway, Jane. “*Habeşî Mehmed Agha: The First Chief Harem Eunuch (Darüssaade Ağası) of the Ottoman Empire*”, Haz., Behnam Sadeghi vd. *The Islamic Scholarly Tradition: Studies in History, Law, and Thought in Honor of Professor Michael Allan Cook*. Leiden: Brill, 2011, s. 287-303.
- Hirschler, Conrad. *Medieval Damascus: Plurality and Diversity in an Arabic Library*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016.

- . *A Monument to Medieval Syrian Book Culture: The Library of Ibn al-Hâdî*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020.
- Necipoğlu, Gülru, Cemal Kafadar ve Cornell H. Fleischer. (ed.). *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4)*. Leiden: Brill, 2019.
- Özcan, Abdülkadir. “Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa.” *DİA* 26 (2002), s. 260–63.
- Öztürk, Uğur. “III. Murad Dönemi Yazılı Kültürü (1574-1595) (1574-1595).” Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, 2020.
- Reindl-Kiel, Hedda. “The Tragedy of Power: The Fate of Grand Vezirs According to *Menakıbnâme-i Mahmud Pasa-i Veli*.” *Turcica* 35 (2003): s. 247–56.
- Stavrides, Theoharis. *The Sultan of Vezirs: The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha*. Leiden: Brill, 2001.
- Şeşen, Ramazan, Cevat İzgi ve Cemil Akpınar. *Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*. İstanbul: IRCICA, 1986.
- Ünver, A. Süheyl. “Mahmud Paşa Vakıfları ve Ekleri.” *Vakıflar Dergisi* 4 (1958): s. 65-76.